

Kosek, Pavel

Složené skloňování adjektiv (adjektiválií)

In: Kosek, Pavel. *Historická mluvnice češtiny I*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 89-94

ISBN 978-80-210-6906-0; ISBN 978-80-210-6909-1 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130633>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Naproti tomu adjektiva *velí* a *diví* se rozšířila o sufix, který umožnil jejich přechod k deklinaci tvrdé složené: *div-ok-ý*, *vel-ik-ý*.

SLOŽENÉ SKLOŇOVÁNÍ ADJEKTIV (ADJEKTIVÁLIÍ)

Jak již bylo řečeno výše, složená deklinace (dělicí se na tvrdý a měkký typ) byla v rámci ide. jazyků morfologickou inovací, která je známa jen z baltských a slovanských jazyků. Vznikla složením jmenné formy adjektiva a postponovaného tvaru ukazovacího zájmena (patrně exponentu kategorie determinovanosti). V psl. byla tato původní struktura pádových forem ještě zřetelná, jak ukazují pády citované v následující tabulce:

maskulinum			
	o-kmen	zájmenná forma	forma psl. složeného tvrdého adjektiva
sg.			
1.	*rab $\bar{o}$	*j $\bar{b}$	*dobr $\bar{o}$ -j $\bar{b}$
2.	*raba	*jego	*dobra-jego
3.	*rabu	*jemu	*dobru-jemu
4.	*rab $\bar{o}$	*j $\bar{b}$	*dobr $\bar{o}$ -j $\bar{b}$

Takový způsob ohýbání se vyznačuje projevy podobnými introflexi: svou vlastní formu mají oba komponenty složeného adjektiva. Nicméně již v psl. byly takové případy introflexe odstraňovány. Např. pády, v nichž by koncovka jmenné deklinace měla mít dvě slabiky, obsahovaly na jejím místě redukovanou formu - $\bar{o}$ - (event. - $\bar{y}$ -, které se vyvinulo sekundárně z tvrdého jeru v poloze napjaté), což demonstruje následující tabulka:

maskulinum			
	o-kmen	zájmeno	psl. forma adjektiva
sg.			
7.	*rab- $\bar{o}m\bar{o}$	*j- $\bar{i}m\bar{o}$	*dobr- $\bar{o}$ -j- $\bar{i}m\bar{o}$ > *dobr- $\bar{y}$ -j- $\bar{i}m\bar{o}$
pl.			
3.	*rab- $\bar{o}m\bar{o}$	*j- $\bar{i}m\bar{o}$	*dobr- $\bar{o}$ -j- $\bar{i}m\bar{o}$ > *dobr- $\bar{y}$ -j- $\bar{i}m\bar{o}$
6.	*rab- $\bar{e}ch\bar{o}$	*j- $\bar{i}ch\bar{o}$	*dobr- $\bar{o}$ -j- $\bar{i}ch\bar{o}$ > *dobr- $\bar{y}$ -j- $\bar{i}ch\bar{o}$

Na flexi složené deklinace měla fatální vliv kontrakce. Po jejím provedení se setřela hranice mezi jmennou formou a formou ukazovacího zájmena:

kontrakce pádových forem maskulina			
			forma psl. složeného tvrdého adjektiva
sg.			
1.	* <i>dobrǫjъ</i>	>	<i>dobrý</i>
2.	* <i>dobrajego</i>	>	* <i>dobrěgo</i> > <i>dobrého</i>
3.	* <i>dbrujemu</i>	>	<i>dobrému</i>
4.	* <i>dobrǫjъ</i>	>	<i>dobrý</i>

Avšak ne za všechny změny ve složené deklinaci na přechodu z psl. do pč. je odpovědná kontrakce, např. M. Komárek (1981: 33) odhaduje její podíl na proměnách složené deklinace na 65 %. Ve vývoji složené deklinace se uplatnily další morfologické procesy (kromě již citované redukce dvojslabičných pádových forem), např. v předchozí tabulce prezentovaná čistě foneticko-fonologická interpretace vývoje pádových forem genitivu a dativu sg. m. je hypotetická, neboť je v jejich případě nutno počítat také s morfologickým procesem, který napodoboval kontrahované formy zájmena *m-é-go (< *mojego) a *m-é-mu (< *mojemu).

Na základě kontrakce a morfologických změn se složená deklinace na prahu historické doby definitivně emancipovala jako samostatná deklinace, která si vytvořila novou morfologickou strukturu, jež je podobná měkkým a tvrdým rodovým zájmenům. Tato deklinace se vyznačuje kmenovým principem: obsahuje kmenotvornou příponu a specifické pádové koncovky - v tvrdé deklinaci to jsou kmenotvorné sufixy *-é-* ~ *-ý-*, v měkké *-ie-* ~ *-í-* (podobně jako v zájmenné rodové deklinaci jsou formy nominativu a akuzativu poněkud izolovány):

morfologická struktura složené deklinace			
	m. tvrdých zájmen	m. složeného tvrdého adjektiva	m. složeného měkkého adjektiva
sg.			
1.	<i>ten</i>	<i>dobr-ý-Ø</i>	<i>pěš-í-Ø</i>
2.	<i>t-o-ho</i>	<i>dobr-é-ho</i>	<i>pěš-ie-ho</i>
3.	<i>t-o-mu</i>	<i>dobr-é-mu</i>	<i>pěš-ie-mu</i>
4.	<i>ten</i>	<i>dobr-ý-Ø</i>	<i>pěš-í-Ø</i>

Na další vývoj složené deklinace měly opět vliv hláskové změny, které z velké části podpořily reinterpretaci morfematické struktury složené deklinace. V měkké deklinaci to byly zejména diftongizace $\bar{e} > ie$ a následná monoftongizace $ie > í$, které v měkké složené deklinaci způsobily definitivní emancipaci kmenotvorné přípony *-í*:

kontrakce pádových forem maskulina			
	pč.	stč.	nč.
sg.			
1.	* <i>pěší</i>		<i>pěš-í-Ø</i>
2.	* <i>pěšěgo</i>	> <i>pěšieho</i> >	<i>pěš-í-ho</i>
3.	* <i>pěšěmu</i>	> <i>pěšiemu</i> >	<i>pěš-í-mu</i>

1. Tvrdá složená deklinace

	m.	n.	f.
sg.			
1.	<i>dobr-ý</i>	<i>dobr-é</i>	<i>dobr-á</i>
2.	<i>dobr-ého / dobr-éh</i>	shodné s m.	<i>dobr-é / dobř-iej / dobr-ěj</i>
3.	<i>dobr-ému / dobr-ém</i>	shodné s m.	<i>dobř-iej / dobr-ěj / dobr-é</i>
4.	<i>dobr-ý / dobr-ého</i>	<i>dobr-é</i>	<i>dobr-ú</i>
6.	<i>o dobř-iem / dobr-ém / dobr-ým</i>	shodné s m.	<i>o dobř-iej / dobr-ěj / dobr-é</i>
7.	<i>dobr-ým</i>	shodné s m.	<i>dobr-ú</i>
du.			
1.	<i>dobr-á</i>	<i>dobř-iej / dobřie / dobrěj</i>	shodné s n.
2.		[?] <i>dobr-ú</i>	
3.		[?] <i>dobr-ýma</i>	
4.	<i>dobr-á</i>	<i>dobř-iej / dobřie / dobrěj</i>	shodné s n.
6.		[?] <i>o dobr-ú</i>	
7.		[?] <i>dobr-ýma</i>	
pl.			
1.	<i>dobř-í / dobr-é</i>	<i>dobr-á</i>	<i>dobr-é</i>
2.		[?] <i>dobr-ých</i>	
3.		[?] <i>dobr-ým</i>	
4.	<i>dobr-é</i>	<i>dobr-á</i>	[?] <i>dobr-é</i>
6.		[?] <i>o dobr-ých</i>	
7.		[?] <i>dobr-ými</i>	

[?] Pádová forma společná všem rodům

Původní formy navazující ve stč. na pč. stav jsou odlišeny tučným řezem písma. Podoba dativu a lokálu sg. je jediná forma, která nepodlehla kontrakci: vyvinula se z tvaru *dobřěji, a to na základě apokopy finálního *-i* a zdloužení *ě*, které se následně diftongizovalo (**dobr'ěji* > *dobr'ěj* > *dobřěj* > *dobřiej*). Stč. genitiv sg. m. a n. *dobřéh*, se zakončením známým i ze zájmenných deklinací, vznikl apokopou koncového *-o*. Dativ sg. m. a n. *dobřém* byl přejat z lokálu (tzv. lokál-dativ) a představuje podobu známou ze střední

části současných východomoravských dialektů. Do akuzativu sg. m. pronikla stejně jako u substantiv forma genitivu na základě procesu odlišení kategorie životnosti (tzv. genitiv-akuzativ). Podobně pronikla u neživotných substantiv do nominativu pl. forma akuzativní (tzv. akuzativ-nominativ). Některé pádové formy způsobovaly palatalizace, např. lokál sg. m. a n. *dobřiem* nebo dativ a lokál sg. f. *dobřiej*: jak už jsme to měli možnost pozorovat mnohokrát u jiných deklinací, čeština se takovým alternacím (pokud nebyly funkčně využity) bránila. A tak byly formy působící palatalizaci nahrazeny formami nepalatalizujícími, které pronikly do deklinace složené z deklinace posesivních zájmen *mého* a *měj* (M. Komárek {2012:180} tuto změnu interpretuje nikoli jako výměnu mezi paradigmaty, nýbrž jako analogii podnícenou jinými formami složené deklinace obsahujícími *-é-*: *dobré, dobrého, dobrému*). Forma *dobřiem* byla odstraněna v 15. stol., forma *dobřiej* patrně již ve 14. stol.

V lokálu sg. m. a n. dochází k unifikaci pádových forem instr. a lok., a to ve prospěch tvaru instrumentálního (*dobrém* → *dobrým*). Tato změna není motivována úžením *é > í*, jak by se na první pohled mohlo zdát, neboť je doložena v moravskoslezských dialektech, v nichž úžení neproběhlo (*o dobrým*); průběh této změny mohla ovlivnit podobná koncovka měkké deklinace *jarn-ím*. V genitivu, dativu a lokálu f. proběhla unifikace pádových forem: ve sp. č. ve prospěch genitivu (gen., dat. a lok. f. *dobré*), v moravských dialektech ve prospěch dativu a lokálu (gen., dat. a lok. f. *dobřej*).

V nominativu a akuzativu pl. se objevují výsledky působení jiné unifikační tendence, a to tendence ke stírání rodových rozdílů: již od konce 16. stol. jsou formy neutra *dobrá děvčata* nahrazovány v památkách nižšího stylu formami feminina *dobré děvčata* (i když jsou tyto podoby současnou kodifikací příkře odmítány v současném běžně mluveném jazyce dominují). Po provedení této změny se tedy v pl. odlišují jen formy mužské životné (*dobří chlapci* X *dobré hrady, ženy, děvčata*). Jak již bylo řečeno na začátku kapitoly *Deklinace*, v českých dialektech v užším smyslu pokročila tato tendence tak daleko, že se unifikovaly také formy mužské životné (s patřičnými výsledky úžení *é > í*): [*dobří*] *chlapci, hrady, ženy, děvčata*. V nářeční skupině středočeské nastalo ještě přijetí koncovek měkké zájmenné deklinace do genitivu a dativu sg. m. a n. (*dobrého* → *dobřeho* {podle *našeho*}, *dobrému* → *dobremu* {podle *našemu*}), podobně se na menším areálu těchto dialektů vyskytuje forma *o dobróm* (podle *o tom*).

V instrumentálu pl. se na sklonku období češtiny střední doby šíří původně duálová forma *-ýma* (její šíření souvisí s faktem, že v deklinaci substantiv se jako instr. forma ustálila forma *-ma*).

2. Měkká složená deklinace

	m.	n.	f.
sg.			
1.	<i>pěš-í</i>	<i>pěš-ie</i>	<i>pěš-ie</i>
2.	<i>pěš-ieho / pěšieh</i>	shodné s m.	<i>pěš-ie / pěš-iej</i>
3.	<i>pěš-iemu / pěš-iem</i>	shodné s m.	<i>pěš-iej / pěš-ie</i>
4.	<i>pěš-í / pěš-ieho</i>	<i>pěš-ie</i>	<i>pěš-ú</i>
6.	<i>o pěš-iem / pěš-ím</i>	shodné s m.	<i>o pěš-iej / pěš-ie</i>
7.	<i>pěš-ím</i>	shodné s m.	<i>pěš-ú</i>
du.			
1.	<i>pěš-ie</i>	<i>pěš-í / pěš-iej</i>	shodné s n.
2.		[?] <i>pěš-ú</i>	
3.		[?] <i>pěš-íma</i>	
4.	<i>pěš-ie</i>	<i>pěš-í / pěš-iej</i>	shodné s n.
6.		[?] <i>o pěš-ú</i>	
7.		[?] <i>pěš-íma</i>	
pl.			
1.	<i>pěš-í</i>	<i>pěš-ie</i>	<i>pěš-ie</i>
2.		[?] <i>pěš-ích</i>	
3.		[?] <i>pěš-ím</i>	
4.		[?] <i>pěš-ie</i>	
6.		[?] <i>o pěš-ích</i>	
7.		[?] <i>pěš-ími</i>	

Jak již bylo řečeno výše, hláskové změny v této deklinaci utvořily nealternující kmenotvornou příponu *-í-*. V singuláru f. následkem hláskových změn vznikla jedna polyhomonymní pádová forma *pěší*. V deklinaci měkké složené proběhly podobné procesy jako v deklinaci složené tvrdé: genitiv-akuzativ v sg. m. (*pěšieho*), akuzativ-nominativ v pl. m. (*pěšie*). Z deklinace tvrdé složené pronikaly do deklinace měkké dativ a lokál sg. f. (a odsud následně do genitivu) *pěšiej*.